

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 1 2010 | ÅRGÅNG 14

Bokförlaget THALES

Susanna Radovic & Henrik Anckarsäter (red.): *Tillräknelighet*,
Lund: Studentlitteratur, 2009

I DE FLESTA länderna döms lagbrytare inte till straff utan klassas i stället som otillräkneliga om de vid tidpunkten för brottet led av en allvarlig psykisk störning. I den svenska strafflagstiftningen finns emellertid inte någon sådan bestämmelse. Psykiskt störda personer har hittills kunnat dömas till straff, dock i form av vård i stället för fängelse. Regeringen vill nu ändra på detta och anpassa svensk strafflagstiftning till vad som gäller i resten av världen. I ett direktiv (Direktiv 2008:93) uppdrar regeringen åt en särskild utredare att utvärdera hur tidigare utredningar, i synnerhet Psykansvarskommitténs betänkande från 2002 (*Psykisk störning, brott och ansvar*, SOU 2002:3), ska konkretiseras. Enligt detta betänkande är en gärningsman otillräknelig om han »till följd av en allvarlig psykisk störning, en tillfällig sinnesförvirring, en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd saknade förmåga att förstå innebörden av sin gärning eller att anpassa sitt handlande i enlighet med en sådan förståelse» (SOU 2002:3: 20). I juli 2008 ändrades också bestämmelserna för fängelseförbud, en ändring som låg i linje med Psykansvarskommitténs kriterier. Det kan därför förmodas att samma kriterier kommer att ligga till grund för fortsatt förändringsarbete om tillräknelighetsrekvisitet införs i svensk straffrätt. Men vad betyder det att förstå innebörden av ens gärning och att anpassa ens beteende till det? Och leder återinrättandet av en tillräknelighetsmodell verkligen till större humanitet och rättssäkerhet? Det är dessa två frågor som författarna till boken *Tillräknelighet* (utgiven av Susanna Radovic och Henrik Anckarsäter) syftar att besvara.

Bokens innehåll

I KAPITEL 1 (»Om begreppet tillräknelighet») presenterar Susanna Radovic de centrala delarna i tillräknelighetsbegreppet: Vad menas med att ha insikt och kontroll över ens handlande och på vilket sätt är detta kopplat till psykisk störning? Hennes slutsats är som väntat att begreppet är svårtolkat. Detta vållar enligt Radovic några

praktiska problem. Dels är det svårt att dra gränsen mellan slarv, obetänksamhet och avvikande faktiska och moraliska uppfattningar som inte ger ansvarsfrihet, och vanföreställningar som bör leda till att gärningsmannen undgår fängelse. Dels är det komplicerat att skilja fall av bristande handlingskontroll som bör leda till strafffrihet från andra fall av oöverlagda handlingar som begås under inflytande av starka affekter, såsom ilska och svartsjuka.

I kapitel 2 («Tillräknelighet i svensk rätt»), som är författat av Christer Svennerlind, får läsaren en historisk översikt av hur svensk lagstiftning utformats ända från medeltiden när det gäller behandlingen av psykiskt störda lagöverträdare i juridiska sammanhang. Särskilt intressant i detta kapitel är att läsa om motiven som ledde till att tillräknelighetsrekvisitet, som nu föreslås ska återinföras, avskaffades i Sverige 1965.

Henrik Anckarsäter och Örjan Falk presenterar i kapitel 3 det vetenskapliga läget i frågan om vilka psykiatriska och psykologiska störningar som kan ligga till grund för minskad insikt och kontroll över ens handlande. Vilket är sambandet mellan psykisk störning och kriminalitet? Och vad vet vi för närvarande om genetiska och psykiatriska faktorerers inverkan på brott utifrån kriterierna för tillräknelighet?

Om de tre första kapitlen till största del kan sägas ge en deskriptiv bild – både begreppsligt, historiskt och medicinskt – av tillräknelighetsrekvisitet, bjuder de fyra sista kapitlen på en mer problematiserande analys av tillräknelighetsmodellen.

I kapitel 4 («Att kunna skilja mellan rätt och fel») påpekar Ragnar Francén att i Psykansvarskommitténs förslag på otillräknelighet saknas förmågan att kunna se den brottsliga gärningen som fel, ett kriterium som gäller i vissa andra länder. Författaren skiljer tre olika meningar enligt vilka en person kan sägas sakna förmåga att förstå att det hon gjorde var fel: socialt, juridiskt och moraliskt. Francéns tes är att kommitténs förslag bör utvidgas till att också omfatta oförmågan att inse att ens handling var (moraliskt) fel. Denna ståndpunkt grundar författaren på en motivationsinternalistisk ståndpunkt enligt vilken motivationen att handla i en viss mening

är inbyggd i våra moraliska åsikter. Den som inte besitter förmågan att se vad lagen förbjuder som (moraliskt) fel saknar enligt Francén också förmågan att praktiskt bry sig om att inte utföra dessa handlingar och kan därför inte rimligen anses vara tillräknelig.

Ståndpunkten att psykisk störning menligt kan inverka på vår handlingskontroll förutsätter att vi i någon relevant mening är fria att handla efter våra egna beslut. Vore våra handlingar förutbestämda eller determinerade på ett sådant sätt att vi faktiskt inte kunde handla annorlunda, så skulle det tyckas vara meningslöst att fråga sig om vi insåg vad vi gjorde och kunde låta bli att göra det vid gärningsögonblicket. I kapitel 5 (»Den fria viljans problem») diskuterar Filip Radovic viljans frihet och huruvida våra handlingar överhuvudtaget kan vara upp till oss själva. Efter en redogörelse av de vanligaste ståndpunkterna i den filosofiska diskussionen kring viljans frihet verkar författaren till slut favorisera Harry Frankfurt's hierarkiska modell som skiljer mellan första ordningens önskningar (»desires») och andra ordningens önskningar. En viss typ av andra ordningens önskningar gäller att ha en viss första ordningens önskning som faktiskt leder till handling (»andra ordningens viljeakter»). Exempelvis kan man önska sig att vilja lyda lagen och faktiskt göra det. Enligt denna modell handlar man inte fritt om man agerar utifrån önskningar som inte motsvaras av ens »sanna jag». Handlingsfrihet innebär därför att handla i enlighet med den vilja man vill ha (den vilja man identifierat sig helhjärtat med), oavsett hur dessa önskningar uppstått.

En annan tanke bakom tillräknelighetsidén är att vi är ansvariga för vårt handlande. Men olika hinder, tvång eller annan påverkan på vårt beteende kan minska eller rent av upphäva vårt ansvar för en viss gärning. I kapitel 6 (»Moraliskt och straffrättsligt ansvar») diskuterar Karl Persson frågan om vad det innebär att vara moraliskt ansvarig för våra handlingar. Han börjar med att skilja mellan (bakåtblickande) förtjänstimplicerande och framåtblickande ansvar. Om vårt handlande ytterst har orsaker i våra gener och uppväxtförhållanden, vilka är utanför vår kontroll, tycks detta vara oförenligt med tillskrivandet av ansvar. Men ett sådant reso-

nemang verkar förutsätta att vårt beteende inte kan förändras. En tjufs beteende kan förändras även om orsakerna till hans beteende ligger utanför hans kontroll. Och detta innebär att tjuven kan hållas ansvarig i framåtblickande mening. Enligt Persson tycks den förtjänstbaserade ansvarsprincipen (den enda som enligt honom är relevant för tillräknelighetsrekvisitet) vara oförenlig med det faktum att vårt handlande verkar vara beroende av faktorer (genetiska, sociala, etc.) utanför vår kontroll. Hans slutsats är därför att ett tillräknelighetsrekvisit som vilar på ett bakåtblickande ansvarsbegrepp är problematiskt.

Slutligen, i kapitel 7 (»Tillräknelighet, etiken och det goda samhället»), tar Christian Munthe upp frågan om huruvida det föreslagna tillräknelighetsrekvisitet rimligen kan förväntas öka rättssäkerheten och därmed bidra till ett bättre samhälle. Hans slutsats blir att det nya förslaget riskerar att urholka grundläggande straffrättsliga garantier för psykiskt sjuka människor, eftersom det grundar sig på en förvaltningsrättslig processordning med lägre beviskrav än de som gäller för brottmål. Enligt författaren kan detta också bidra till att sprida – eller snarare bekräfta – gällande fördomar mot psykiskt sjuka, som ofta utan några vetenskapliga belägg upplevs som farligare än tillräkneliga kriminella. I förlängningen skapar också detta enligt Munthe risker både för den psykiatriska professionen och för forskningen, eftersom den psykiatriska vården får i uppdrag att administrera ett rättsligt system där patienterna diskrimineras eller rentav skadas.

Bokens struktur

BOKEN KAN SÄGAS vara uppdelad i en deskriptiv-analyserande del (kap. 1 till 3), en mer teoretiskt problematiserande del (kap. 4 till 6) och en mer etisk-tillämpad del som utgörs av Munthes slutkapitel. Trots att man kanske kunde ha valt att lägga större vikt vid den praktisk-filosofiska delen (t. ex. genom att ta in ett annat bidrag där tillräknelighetsförslagets förmodade konsekvenser för rättsskipningen och samhället belystes), kan balansen mellan dessa delar te sig rimlig. Ändå förvånas man en smula över omfattningen av Svennerlinds rättshistoriska bidrag. Det upptar hela 105 sidor i en volym

som totalt omfattar 278 (person- och sakregistret borträknat). Som redaktör hade man kanske här kunnat sätta lite stramare gränser i frågan om att veckla ut det historiska perspektivet i en bok som – enligt redaktörerna själva – huvudsakligen syftar till att *begreppsligt* klargöra vad tillräknelighet innebär och att *normativt* diskutera om återinrättandet av en tillräknelighetsmodell leder till större humanitet och rättssäkerhet (se Förord, s. 11).

Kritiska kommentarer

BOKEN HADE VUNNIT i styrka om man konsekvent hade problematiserat några centrala ståndpunkter som framförs i vissa kapitel. I kap. 4 undrar t.ex. Francén om det inte räcker med att kunna förstå att ens gärning är juridiskt och socialt fel för att kunna dömas till straff. Borde man inte kunna anpassa sitt beteende till detta? På denna berättigade fråga svarar han kort: »Nej, om man saknar förmågan att se det som något problematiskt att handlingen är socialt eller juridiskt fel, i bemärkelsen att man praktiskt bryr sig om detta, så saknar man ändå förutsättningarna för att kunna anpassa sitt handlande.» (s. 174) Francén exemplifierar sitt argument med en individ som misshandlar en annan person för att vinna respekt hos sina vänner. En sådan person kan enligt författaren sakna förmågan att bry sig om att hans gärning åsamkar lidande hos en annan person, t.ex. på grund av en empatistörning. Men eftersom denna individ inte kan se sitt handlande som (moraliskt) fel, betyder detta enligt Francén – om internalismen är riktig – att han också saknar förmågan att anpassa sitt beteende efter vad lagen säger. Bortsett från att hans slutsats förutsätter att motivationsinternalism är sann, verkar Francéns exempel också vara empiriskt problematiskt. Enligt Anckarsäter och Falk klarar de allra flesta personer med nedsatt intuitiv social förståelse »alldeles utmärkt att skilja mellan rätt och fel och anpassa sitt beteende till lagens krav» (s. 132). Och även om så inte vore fallet, om personen i Francéns exempel redan lider av en empatistörning, varför dra in då motivationsinternalismen för att förklara honom otillräknelig? Francén kanske tänker sig en lindrig empatistörning som inte räcker för att ansvarsbefria individen.

Men då ter det sig suspekt att göra det med hänvisning till en motivationsteoretisk ansats som inte är allmänt accepterad. Det hade varit önskvärt att från redaktionellt håll få författaren att förtydliga sitt resonemang i detta avseende.

Ett annat exempel på bristande problematisering av författarens ståndpunkt finner man i Filip Radovics artikel om den fria viljans problem. Trots att han inte blundar för de uppenbara problem som Frankfurts modell stöter på, föreslår Radovic att vi »i linje med Frankfurts modell skulle kunna uppfatta villkoren för handlingsfrihet som analoga med villkoren för tillräknelighet» (s. 212). En agent kan då anses vara tillräknelig när han reflekterar över sina motiv och handlar i enlighet med de önskningar som bäst motsvarar hans sanna jag. Att vara tillräknelig handlar därför primärt om att ens handlingar »genereras via de önskningar som agenten helhjärtat identifierar sig med» (s. 213).

Man kan fråga sig hur en tilltalad brottslings försvar skulle kunna se ut utifrån en sådan ansats. Vi kan tänka oss en person som anklagas för stöld och hävdar att brott är för honom helt främmande. Han kan göra gällande att han vid tidpunkten för brottet starkt brottades med sin frestelse att tillgripa det stulna godset men att han till sist gav vika för den och tog föremålet. Han kunde med andra ord sägas ha haft en andra ordningens önskning att realisera sin vilja att inte stjäla, men att han misslyckades med denna sin viljeakt och handlade i strid »med de önskningar som bäst motsvarar hans sanna jag». Att en vanligen laglydig person handlar impulsivt eller faller undan för begäret att tillskansa sig något genom brott kan i och för sig utgöra en förmildrande omständighet. Men att överväga huruvida tjuven i frågan varit tillräknelig eller ej tycks vara att gå en aning för långt. Man kunde naturligtvis ställa frågan vad »ens sanna jag» innebär och i det aktuella fallet tolka det i termer av »att vara allmänt laglydig men ibland falla för frestelsen att begå stöldbrott». Inför sådana tolkningssvårigheter borde både författaren och redaktörerna ha undrat om Frankfurts modell – och diskussionen om den fria viljan i allmänhet – överhuvudtaget hör hemma i tillräknelighetsdebatten.

Trots detta utgör denna bok ändå en bra inledning för den som framför allt från filosofiskt håll vill närma sig ansvarsfrågan inom straffrätten. Särskilt Anckarsäter & Falks och Munthes kapitel bjuder på faktuelle och normativa argument beträffande på vilka sätt psykisk sjukdom i juridisk mening kan minska vårt ansvar för handlinget respektive huruvida tillräknelighetsidén kan tänkas bidra till det goda (t. ex. ett mer rättssäkert) samhälle.

Särskilt Munthes förslag på förbättringar av tillräknelighetsmodellen (som han framför i slutet av sitt kapitel) kan sägas uppväga den annars genomgående kritiska inställningen mot tillräknelighetsidén som framgår av de flesta kapitlen i denna bok. Även i Anckarsäter & Falks strängt medicinsk-vetenskapliga bidrag går det t. ex. att läsa att »det är med en känsla av lättnad som man i dag kan konstatera att det inte kommer att upptäckas någon specifik genvariant som kan förklara någon stor och viktig del av den mellanmänskliga skillnaden på detta område» (s. 149). Vidare säger de att även när det gäller användningen av hjärnabbildande högteknologiska metoder för att bedöma både uppsåt och tillräknelighet »är det inte utan lättnad [att] man kan konstatera att mänskliga tankar inte låter sig läsas på detta enkla sätt» (s. 149). Här undrar man naturligtvis vart den vetenskapliga attityden har tagit vägen. Om det nu vore möjligt att vetenskapligt och säkert fastställa när en viss handling *är* (till skillnad från att den kan anses som) tillräknelig eller uppsåtlig, varför skulle detta vara ett problem? Man skönjer här en viss otillbörlig ideologisk motvilja mot att låta vetenskapen ta över filosofiska problem som hittills visat sig svårlösta.

Att indirekt ha bidragit till att väcka denna grundläggande fråga är kanske denna boks största förtjänst.

→

Claudio Tamburrini